

ÚJ OSZTÁLYHARC – A CIVIL MOZGALMAK ÉS A HAJLÉKTALANOK SZÖVETSÉGE

Udvarhelyi Éva Tessza (2014):
AZ IGAZSÁG AZ UTCÁN HEVER
Válaszok a magyarországi lakhatási válságra
Budapest: Napvilág

Udvarhelyi Éva Tessza a városszociológusok azon új generációjához tartozik, amelynek tagjai bátran vállalják a strukturális (ezen belül is marxista) szociológiai megközelítést, és egy olyan tudományos megközelítést keresnek, amely a társadalmi problémák megértésén túl segíti a strukturális okok megszüntetésére irányuló politikai akciókat is. A könyv mindenképpen eltér a hagyományos város- és lakásszociológiai elemzésektől, amennyiben nem elégszik meg a társadalmi problémák feltérképezésével, hanem az adott társadalmi konfliktus áldozatainak szemszögéből keresi a cselekvés politikai lehetőségeit, és ennyiben túl is megy a hagyományos strukturalista állásponton, amely az adott társadalmi konfliktusok okait kutatja, és ezen okok felszámolására tesz javaslatot. A szerző a magyarországi hajléktalansággal, szélesebb értelemben a „lakhatási válsággal” foglalkozik, mely nemcsak egy hallatlanul fontos társadalmi kérdés, de kiváló terep arra is, hogy megismerjük a strukturalista elemzés lehetőségeit és korlátait.

A szerző a könyv *első* részében definiálja az elemzés kereteit (első fejezet), tömör történeti áttekintést ad a magyarországi lakásprobléma (ezen belül is a hajléktalanság) különböző korszakairól (második fejezet), és elemezi a hajléktalansággal kapcsolatos közpolitikákat, külön hangsúlyt helyezve a hajléktalanság kriminalizációjának kérdésére (harmadik fejezet). A kötet *következő része* a lakhatáshoz kapcsolódó civil mozgalmakat elemzi a rendszerváltás előtti és a rendszerváltás utáni időszakban (negyedik-ötödik fejezet). Végül a kötet *harmadik része* a hajléktalanság felszámolását kitűző társadalmi mozgalom felépítésével, lehetőségeivel foglalkozik, ezen belül is a részvételi akciókutatás lehetőségeivel és a társadalomtudomány felelősségével (hatodik-hetedik fejezet).

A könyv terjedelmes anyagot dolgoz fel, s a lakhatási problémát olyan széles történelmi és elméleti keretek között elemzi, melynek, jelen keretek között sem az ismertetésére, sem a teljes körű bírálatára nem vállalkozhatok. Ugyanakkor érdemes a könyv anyagából három kérdéskört kiemelni, és – szembeállítva a *mainstream*

szociológiai megközelítésekkel – megvizsgálni a szerző álláspontját. Ez a három kérdéskör a következő: 1. a hajléktalanságot magyarázó strukturális elmélet (makro-szociológiai elemzés); 2. a hajléktalanság történeti és szociológiai elemzése (mikro-szociológiai elemzés); és 3. a lakhatáshoz kapcsolódó civil mozgalmak szerepe és lehetőségei (politológiai elemzés).

A STRUKTURALISTA MEGKÖZELÍTÉS ÉS ANNAK KORLÁTAI

A szerző kiindulópontja – szándékosan leegyszerűsítve – egy olyan demokratikus, kapitalista osztály-társadalom, amely alapvetően az elnyomókból és elnyomottakból áll, és ahol az elnyomottak helyzetét csak a közpolitika képes hatékonyan befolyásolni. A közpolitikát alapvetően a politikai pártok alakítják, amelyek a társadalom főbb csoportjainak (uralkodó osztály és szövetségeseinek) az érdekeit képviselik, az elnyomottak helyzetét azonban csak a civil szféra képes az érintettekkel szövetségben befolyásolni. A cél tehát az, hogy a civil társadalom bevonásával a társadalom kizsákmányoló jellege megszűnjön.

A szerző fő állítása, mellyel messzemenően egyet lehet érteni, hogy a *hajléktalanságot a társadalmi alávetettség strukturális tényezőivel* mint a kizsákmányolás, kulturális imperializmus, fizikai erőszak és hatalom-nélküliség *lehet legjobban meghatározni* (29–31). A strukturalista megközelítés egyik *érzékeny pontja* ugyanakkor, hogy nincs világos képe a kizsákmányolás-mentes társadalomról. Fontos gondolat a szerző érvelésében, hogy a hátrányos helyzetű csoportok életfeltételeinek javítását célul kitűző (lakás- és szociális) programokat két csoportra lehet osztani (Fraser 1995 alapján), az ún. „megerősítő” és az „átalakító” programokra. A megerősítő programok, bár segíthetnek egy-egy csoporton, megoldhatnak egy-egy válsághelyzetet, lényegében az adott (kizsákmányoló) struktúrát erősítik meg, míg az átalakító programok azokat a tényezőket kezelik, amelyek a váltságot előidéznek. A könyvben inkább csak utalások vannak a célként kitűzött társadalmi berendezkedésre, amely – Fraser nyomán – a szocialista berendezkedéshez állhat a legközelebb (133). Ez a perspektíva a „Kádár-rendszerben szocializálódott” társadalomkutatók számára nem különösebben csábító, mivel a szocialista társadalmi berendezkedés nem bizonyította be életképességét.

A strukturalista megközelítés mögött a neoliberális kapitalizmus kritikája áll, amelynek azonban az autokratikus kapitalista modell (akár a kínai, az orosz vagy a most formálódó orbáni rendszer) nem alternatívája. De ebben a felfogásban nem elfogadható alternatíva a kapitalizmus szabályozottabb formája sem, hiszen akkor a kapitalizmus különböző változatait (pl. a jóléti rezsimeket) kellene értékelni és érvelni a hátrányos helyzetű csoportoknak legkedvezőbb rendszer mellett. A szerző (és az általa képviselt szociológia) álláspontja szerint ez a választás nem jelenti a hatalmi viszonyok megváltoztatását, és ezáltal a társadalmi konfliktus okait sem szünteti meg. Másként fogalmazva, a különböző kapitalista modellek közötti választás, még ha előnyös is a támogatott társadalmi csoportnak, „megerősítő” programokhoz vezet, és nem átalakító programokhoz. A probléma azonban az, hogy a megcélzott, a kapitalizmust meghaladó társadalmi berendezkedésről nincs pontos képe a szerzőnek, így nagyon nehéz a lakhatási problémán túlmutató „átalakító” programokhoz eljutni.

A hajléktalanság és a lakhatási szegénység vizsgálata során azonban arról világos elképzelése van a szerzőnek, hogy hol húzódik meg a határvonal a megerősítő és az átalakító programok között. A könyv nagyon érdekes és színvonalas része a lakáspolitikai folyamatok kritikai elemzése, ami nem kis részben a strukturalista meg-

közelítésnek köszönhető, azaz annak, hogy a szerző a szereplők és intézmények viselkedésének magyarázatát összekapcsolja a mindenkori hatalmi viszonyokkal. Ezen belül talán a legérdekesebb és eredeti elem az elmúlt két évtized hajléktalan politikájának kritikai elemzése. A kialakult hajléktalanellátó szervezet és az abban dolgozó szakemberek – bár az intézményrendszer kialakulásának hajnalán még másfajta szándékok vezérelhették őket – egyfajta „paternalista” rendszert építenek ki az ellátottak és a szociális munkások között, ami egyértelműen egyfajta új függőségi helyzetet jelez. Győri Péter, a téma egyik legismertebb szakértője maga fogalmazza meg, hogy a hajléktalanok „szabad emberként” költöznek az intézménybe (Csongor, 2010), de gyorsan klienssé válnak (157, hasonló idézet a 184–185. oldalakon). Ez a problémakör többször visszatér a könyvben, később a szerző világosan megfogalmazza kritikáját a fő irányba tartozó kutatásokkal szemben:

„A ma zajló kutatások többségének célja, hogy részletesen feltárják a hajléktalan ellátásban megjelenő ügyfelek szociális hátterét, nehézségeit és szokásait, illetve hogy javítsák az ellátórendszer működését. Noha ezek a tanulmányok értékes megállapításokat tartalmaznak, többnyire belesimulnak az uralkodó paradigmába, amely a hajléktalanságot inkább egyéni szinten menedzseli, semmint rendszerszinten megelőzi vagy megszünteti, és a hajléktalan embert ügyfélként, nem pedig állampolgárként tekint.”
(249 – a szerző kiemelései)

A kérdés az, hogy a hajléktalanság kezelésére indított programok közül melyek azok, amelyek átlépi a strukturális okok által húzott határt, és melyek azok, amelyek túlmutatnak a probléma felszíni kezelésén. A lakásrendszerben a szerző megerősítő programként tekinti azokat a jóléti programokat, amelyek „nem változtatják meg a fennálló a hatalmi viszonyokat” (133), míg átalakító programnak tekinti a tömeges lakásfoglalást, amelyek „megkérdőjelezik a lakhatás meghatározását áruként” (134). Véleményem szerint a szerző beleütközik a strukturalista elemzésnek abba a korlátjába, hogy a létező társadalmi berendezkedéssel szemben fel kellene vázolni azt a rendszert, amely a javak igazságos elosztását garantálja, és ezáltal felszámolja a hajléktalanság, a szegénység okait. Nem ismerünk olyan modern társadalmat, amely tolerálhatja a tömeges lakásfoglalásokat, és a lakást kiemeli a piacgazdaság (a kapitalista rendszer alapját képező magántulajdoni javak) köréből, azaz nincs olyan létező makrogazdasági modell, amelybe ezek az elemek beilleszthetők.

A HAJLÉKTALANSÁG TÖRTÉNETI-SZOCIOLÓGIAI ELEMZÉSE

A szerző komolyan bírálja a hagyományos szociológiai megközelítéseket, ez által a könyv jelentős részben maga is egy szociológiatörténeti elemzés. A könyv leghosszabb fejezete például áttekintést ad a hajléktalanság (lakhatási szegénység) kezelésére irányuló magyarországi lakhatási politikákról, programokról a különböző történeti időszakokban.

A szociológiatörténeti elemzés kiindulópontja a hajléktalanság definíciója. A legtöbb szociológiai elemzés, véleményem szerint helyesen, a hajléktalanságot lényegében a szegénység speciális eseteként, szélsőséges megnyilvánulásaként fogja fel. A szerző áttekinti a szakirodalomban használt hajléktalanság definíciókat (ENSZ, FEANTSA,¹ stb.), de nem ajánl fel olyan alternatív definíciót, amelyet a különböző történeti és lakáspiaci helyzetekre alkalmazni lehetne.

Ugyanakkor az elemző fejezetekből a hajléktalanság jól értelmezhető elemzése olvasható ki. A hajlék-

¹ European Federation of National Organisations working with the Homeless.

talanság a szegénység szélsőséges esete, de a szegénység alapvetően társadalmi-strukturális probléma, nem pusztán szociális kérdés (256) A szerző a *lakásszegénység* fogalmat használja, de ebben a kontextusban nem látok tartalmi különbséget. A lakhatási szegénység fogalma a szegénység speciális esete, ami azt jelenti, hogy háztartások nem rendelkeznek olyan jövedelemmel, amely a társadalmilag elfogadott szintű lakhatás költségeit fedezné, és sem lakástámogatások, sem az általános (kiadásokhoz nem kötött) jövedelem-transzfer révén nem jutnak megfelelő jövedelemhez. A hajléktalanság nem egyedi tényezők szerencsétlen összejátszásának következménye, hanem társadalmi és hatalmi viszonyok terméke, amelyet nem „pusztán” rossz és bizonytalan lakáshelyzet jellemez.

Az 1920-as években vagonokban lakó trianoni menekültek, a szocialista iparosítás során városba költözött első generációs munkásszálláson lakó munkások, és a 90-es években tömegesen megjelenő fedélnélküliek, véleményem szerint nem sorolhatók ugyanabba a szociológiai kategóriába. A szegénység természete, okai történetileg változnak, ami nehezíti a hajléktalanság problémájának a történeti összefüggésekből kiragadott elemzését. A hajléktalanság szociológiai természete emiatt más a századfordulón, az első világháború után, a szocialista időszakban, és a rendszerváltás után.

A szerző érdekes és jó áttekintést ad a különböző időszakok programjairól, ugyanakkor a lakáspolitikák mögötti szociológiai magyarázatok nem nyújtanak egy átfogó keretet, melyben az olvasó az egyes időszakokat elhelyezheti, és a programok főbb elemeit össze tudja kapcsolni az adott időszakokat jellemző gazdasági és társadalmi intézményrendszer elemeivel. Leegyszerűsítve, a strukturalista megközelítés a lakásprogramokat azal magyarázza, hogy a rendszer fennmaradása érdekében az uralkodó társadalmi csoportok politikai nyomás miatt engedményeket tesznek, s bár az elemzésből az is látható, hogy az engedmények oka és a „megoldások” természete nagyon különböznek az egyes korszakokban, a különbségek szociológiai-gazdasági magyarázatával adós marad a szerző. *Ennek egyszerűen az az oka, hogy más volt a gazdasági-társadalmi berendezkedés, a szociális jóléti rendszer és a lakáspolitikák, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni a hajléktalanság történeti elemzése során.*

Nagyon érdekesek a történeti elemzések és leírások, ugyanakkor sokszor hiányos marad az elemzett konfliktusok szociológiai-közgazdasági háttérének elemzése. Természetesen ez a forrásanyag hiányossága is, hiszen a könyv történeti fejezete alapvetően a szakirodalom feldolgozására épít. A vonatkozó irodalomban a leíró elemzések dominálnak, ami nagyon nehezíti a másodlagos feldolgozásokban az elemző (analitikus) megközelítést. A szerző számos olyan érdekes történetet épít be az elemzésébe, amelyek nagyon fontos következtetések (vagy hipotézisek) levonására adnak alapot, meghaladva egy egyszerűsített strukturalista magyarázatot.

Az első világháború előtti lakbérstrájkok következtében létrejött intézményi megoldások egyfajta kompromisszumos megoldást jelentettek a bérlők és a tulajdonosok között, ami egyrészt korlátozta a tulajdonosok béremelési jogait, másrészt pedig szabályozta a bérleti díj nem-fizetésének következményeit. A konfliktusok kezelésére békeltető bizottságokat hoztak létre.

A kötött lakásgazdálkodás bevezetése az első világháború ideje alatt, hosszú időre visszavetette a bérlakás beruházásokat, aminek lényegében máig tartó hatásai vannak. (A magánbérlakás-szektor nem jelentett biztonságos beruházást a tőke számára, és emiatt a magántulajdonú, tulajdonosok által lakott lakásforma dominánssá vált.)

A Tanácsköztársaság alatti lakáspolitikai mélyebb elemzése rámutathatott volna a szocialista lakáspolitikai strukturális problémáira, azaz a lakások újraelosztásának konfliktusaira, és ezeknek a konfliktusoknak a társadalmi beágyazottságára.

A szocialista időszak lakáspolitikája jól meghatározható szakaszokra bomlik, amelyeket a gazdasági és a hatalmi szerkezet változásai magyaráznak, de a lakáspolitikai önmagában is értékelhető szerepet játszott. Bizonyos programok a társadalmi-jövedelmi egyenlőtlenségeket növelték, mások pedig azok csökkentésének irányába hatottak.

A rendszerváltás utáni időszak elemzése különösen fontos a mai helyzet megértéséhez, és a fejezetnek ez a része valóban jól strukturált, színvonalas elemzés. A lakásprivatizáció, a jövedelmi egyenlőtlenségek és a munkanélküliség növekedése (és még inkább a foglalkoztatottak számának csökkenése) fontos szerepet játszott a szegénység és ezen belül a hajléktalanság növekedésében. A szerző helyesen rámutat arra, hogy a rendszerváltás utáni lakáspolitikai beavatkozások nemhogy csökkentették, hanem növelték a lakás elvesztésének valószínűségét (72).

Ugyanakkor a fejezetbe néhány pontatlanság is belecsúszik. A lakbérek nem emelkednek a 90-es évek elején. 1989-ben volt egy központi emelés, és az önkormányzatok nem emelték az infláció mértékében a lakbéreket, de a lakásrezi költségek radikálisan növekszenek a 90-es években (72). A bérlakás állományon belül a hátralékosság növekedése összefüggött azzal, hogy a magasabb jövedelműek nagyobb valószínűséggel vásárolták meg lakásaikat. (Hasonló jelenség játszódott le a devizahiteles állománnyal, amikor a végtörlesztés lehetőségével a gazdagabbak tudtak élni, aminek következtében a hátralékosok aránya növekedett.) Továbbá a 2000 utáni lakáshitelezést csak 2004-ig támogatták, a 2004 és 2008 közötti, válság előtti hitelek nem élveztek állami támogatást (83). Nem volt valódi igény a privatizált lakások visszavásárlására/visszaadására (71).

A HAJLÉKTALANOK „FELSZABADÍTÁSA” – OSZTÁLYHARC

A szerző megközelítésének újszerűsége, hogy keresi azokat a megoldásokat, amelyek a hajléktalanság strukturális okait tudják felszámolni. Mivel – érvel a szerző – a közpolitikát a kapitalista társadalomba beágyazott politikai pártok alakítják, az a mozgalom, amely e rendszer által elnyomott társadalmi csoportok hatalmi struktúrában elfoglalt helyét akarja újradefiniálni, csak az ettől a struktúrából intézményesen független civil társadalomra építhet az elnyomottakkal való szövetségben. Ez a megközelítés a hatalmi struktúra részeként tekint a hajléktalanellátás intézményi szereplőire, amit jól jelez a könyvben számos ponton megfogalmazott bírálat a szervezetekkel szemben.

A könyv – ha ismét fogalmazhatok sarkítva az egyértelműség érdekében –, a hajléktalanok, mint osztály felszabadításáért folytatott mozgalom kiáltványa, amely kritikailag elemezi a korábbi kísérleteket, és útmutatást ad a mozgalom számára, hogy hogyan használja a tudományt, a kutatást, és milyen kapcsolatot építsen ki a hatalommal.

Számomra azonban kérdéses, hogy a hajléktalanokat miként tekinthetjük társadalmi osztálynak, hiszen helyzetüket nem pusztán a lakhatás elvesztése, hanem az alacsony jövedelmek (bérek és juttatások), a munkanélküliség, és olyan egyéni (bár társadalmilag is befolyásolt) tényezők, mint a betegség, családi kapcsolatok

megromlása (válás) okozta kritikus helyzetek kezeletlensége okozza. Az ok-okozati kapcsolatok láncolatában a lakáspolitikai egy fontos közvetítő, kiegészítő változó, de semmiképpen sem önálló oka a hajléktalanságnak. A lakásosztály kategória használata, amely a 70-es évek városszociológiájában rövid időre megjelent, sem tűnik megalapozottnak.

Ezen a ponton érdemes visszatérni a hajléktalan ellátásban szereplő szervezetek bírálataira, amelynek lényege, hogy ezek a szervezetek szolgáltató-kliens viszonyt alakítottak ki, amelynek egyik oldalán a hatalom képviselője (a szolgáltató), a másik oldalon (a hatalomtól függő) kliens szerepel. A mozgalom, a hajléktalanságot eredményező strukturális viszonyok szempontjából a hajléktalanok viselkedése (és alávetettsége) legalább olyan fontos. Szociológiailag Győrinek igaza van, valóban a modern társadalmakban a hajléktalan ellátásnak ez (kliens-szolgáltató) az alapviszony rendszere, és ettől a mozgalom sem tekinthet el. A könyv egy külön fejezetet (6. akciókutatással foglalkozó fejezet) szánt azoknak a módszereknek az ismertetésére, amelyek a hajléktalanokat megpróbálják kiszakítani ebből a viszonyrendszerből, hogy „ügyfélből állampolgárokká váljanak”.

A szerző úgy látja, hogy csak a civil mozgalmak képesek (az érintettekkel összefogva) a hatalmon lévőket strukturális változások bevezetésére kényszeríteni. A könyv történeti és szociológiai elemzésénél a szerző igyekezett a mozgalmi elemeket kiemelni, és igazolni, hogy mozgalom (társadalmi aktivitás) nélkül nincs társadalmi változás. A szocialista rendszer időszakában a szociológia a hajléktalanságot a szegénység összefüggésében tárgyalta, ettől nem volt elszakítható. Az 1970-es évekből Kemény István által irányított vizsgálat és az ehhez kapcsolódó politikai mozgalmak (SZETA, demokratikus ellenzék, stb.) kényszerítették a kormányzatot arra, hogy elismerje, a szocialista rendszer nem tudta megoldani a szegénység problémáját, aminek egy szélsőséges eleme a hajléktalanság. A „civil megmozdulások valóban mindig a nagyszabású strukturális változások kapcsán alakulnak ki, először a feudalizmusból a kapitalizmusba, majd az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő átmenet során” (171). Az igazi kérdés azonban az, hogy a civil társadalom (és az érintettek) képesek-e az elnyomottak érdekében megváltoztatni a struktúrákat?

A szakmai megoldások keresésében a szerző álláspontja az (mellyel abszolút egyet lehet érteni), hogy a hajléktalanság alapvető oka (társadalmi-hatalmi viszonyok következtében kialakuló) szegénység, és a szegénységet negligáló lakásrendszer, ezért a hajléktalanság kezelését nem a szociális rendszeren belül, hanem lakhatási problémaként kell kezelni. Ennek további hozadéka, hogy szélesebb tömegeket lehet mozgósítani a mozgalmi célok mellett. *„Ha meghatározóvá válna a hajléktalanság lakhatási problémaként történő értelmezése, akkor sokkal nagyobb tömegek válnának érdekeltté abban, hogy nyomást gyakoroljanak a mindenkori kormányzatra az érdemi és rendszer szintű megoldásokban”* (259). Amíg a könyv konklúziójával, amely szerint olyan lakhatási mozgalomra van szükség, amely széles összefogásra épül, egyet lehet érteni, addig kevésbé lehet azonosulni azzal az állásponttal, amely a lakásfoglalásokat tekinti a civil mozgalom egyik legfontosabb teljesítményének. *„Lakhatási mozgalom elképzelhetetlen lakásfoglalók nélkül”* (263).

A könyv lényegében ezt a narratívát igyekszik történeti elemzésekkel és kutatási eredményekkel alátámasztani, és ezt kiválóan megírta, élvezetes olvasmány formájában tárja a kutatók és laikus érdeklődők elé.

HIVATKOZÁSOK

Fraser, N. (1995) From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age. *New Left Review* July-August, 68–93.

Csongor, A. (2010) Húszéves a Menhely Alapítvány. Csongor Anna interjúja Győri Péterrel. *Civil Szemle* 7. évfolyam 4. szám, 29–54.